

שפה אחת, שני מקורות | מקור היידיש - התיאוריה המקובלת לעומת התזה החדשה

מוצא האשכנזים

שנתיים אחרי שעורך סערה כאשר קבע שליהודים אין מקור גנטי משותף, ד"ר ערן אלחייק מפרסם מחקר חדש שיעורר לא מעט קריאות געוואלד. באמצעות אלגוריתם המשלב גנטיקה, גיאוגרפיה ובלשנות, הוא טוען שהיידיש בכלל הייתה שפה סודית של סוחרים יהודים בפרס, ומוצא האשכנזים מגיע מאזורי איראן וטורקיה. מי הזיז את הגפילטע שלי - שחר סמוחה

1 שנת 70 לספירה: לאחר חורבן בית שני בירושלים, היהודים מתחילים את מסעותיהם בגלות ומגיעים לארצות אירופה

2 המאה ה-10: יהודים שחיו בצרפת ובצפון איטליה מהגרים לעמק הריין

3 המאה ה-13: בארצות הגרמניות, הניב שבפי היהודים, שכונה אז "לעז", מקבל "השראה" מהשפה הגרמנית

4 המאה ה-16: חלק מיהודים דוברי היידיש מהגרים למזרח גרמניה, ומשם לפולין ולרוסיה, והלשון קולטת דיאלקט נוסף, סלאבי

5 המאה ה-18 ואילך: לאחר שהתפצלה בין מזרח למערב, היידיש המערבית מתגבשת ומדוברת בגרמניה, בהולנד ובשווייץ. יחד עם זאת, החל במאה ה-18 היידיש במערב נעלמת בהדרגה, ככל שיהודי אירופה נטמעים בסביבתם

5 המאה ה-14 ואילך: ממזרח אירופה הם הגיעו למערב אירופה ועברו לעסוק בעיקר במסחר זעיר. היידיש חדלה להיות שפת מסחר והתקבעה כשפה היחידה של היהודים, שסייעה להם לשמור על קהילותיהם כשהן סגורות ומבודדות

4 המאה ה-13: לאחר קריסתה הסופית של ממלכת הכוזרים, רשת המסחר היהודית קרסה, האשכנזים התנתקו מהיהודים באיראן ועברו למזרח אירופה

3 המאה ה-7: היהודים ו"יראי האל" מתכנסים פנימה אל תוך ממלכת הכוזרים, שהשתרעה בין הים הכספי לים השחור, ושהגיעה עד קייב של ימינו. השילוב של שפת הסתרים יחד עם השפות הסלאביות מעצב את השפה שתהפוך מאוחר יותר ליידיש

2 המאה ה-4: מעבר של הסוחרים היהודים הפרסים הלך ושוב ב"דרך המשי" מפגיש אותם עם טורקים ועם יוונים, שמחליטים להתגייר (מכונים "יראי האל")

1 המאה ה-1: הקהילה היהודית בפרס, מהוותיקות בקהילות היהודיות ברחבי העולם, משגשגת באמצעות מסחר. על מנת לשמר את המונופול שלהם במסחר, הסוחרים היהודים העשירים השתמשו בשפת סתרים

מעט כל מי שיתאה על מקורה של היידיש - שפתם העיקרית של יהודי מזרח אירופה עד לשואה - יקבל כמעט מיד את אותה תשובה: היידיש היא ניב יהודי שנגזר מהגרמנית, ושמושבות בו אי-אלה מלים בעברית. קל מאוד להשתכנע בקלות מההסבר הזה; יידיש הרי נשמעת רומה מאוד לגרמנית, ולא מעט דוברי יידיש הבינו גרמנית גם אם חיו הרחק מגבולות גרמניה. אולם השורה התחתונה והלא אינטואיטיבית של מחקר חדש מציעה הסבר אחר ומטלטל. על המחקר הזה חתומים שני חוקרים: אחד, ד"ר ערן אלחייק, גנטיקאי מאוניברסיטת שפילד, מוכר

אלחייק. רגיל לסערה המתלווה לפרסום מחקריו ונראה שהוא נהנה ממנה

"פרופ' וקסלר זיהה שביידיש יש 251 מילים ל'קניניה' ו'ל'מכירה'"

מסביר אלחייק. "רוב המלים הללו, שנכנסו ליידיש, אינן ממקור גרמני, אלא מגיעות מעברית 'מומצאת' וממקור סלאבי. זה מעיד על כך שידיש היא שפה של סוחרים"

"מה שעשינו זה לפתח פרידגמה חדשה לגמרי הסתכלת על אוכלוסיות של בני אדם", אמר אלחייק בראיון ל-G. "על-פי התזה הזו, לאחר חורבן בית שני היהודים הגלו מארץ ישראל על-ידי הרומאים, הגיעו לאיטליה והיגרו לגרמניה, שם אימצו ריאלקט מקומי שהפך עם הזמן ליידיש, ואחר כך נדרו למזרח אירופה והתרבו דרך נס כבייביבום שנמשך 500 שנים וחל רק על יהודי מזרח אירופה.

"פרופ' וקסלר, לעומת זאת, טוען שמקור היידיש הוא בסוחרים יהודיים-איראנים שגיירו קבוצות שונות באזורי המזרח הקרוב (איראן, טורקיה, ארמניה) והקווקז (גיאורגיה ודרום רוסיה), מה שהפך מאוחר יותר ל'ממלכת הכוורים', והמציאו את היידיש כשפת סתרים על מנת לשמור את המונופול שלהם במסחר. לאחר שממלכת הכוורים קרסה בין המאות ה-10 וה-13, הסוחרים איבדו את המשענת המדינית היחידה שגיבתה אותם. הם נדרו מממלכת הכוורים לקייב, ומשם על גרמניה. במהלך כל התקופה הזאת השפה הלכה והשתנתה תוך שהיא מחליפה את הלקסיקון הסרבי בגרמני, אבל שומרת על הדקדוק הסלאבי."

תן דוגמה.

"וקסלר פיתח את ההיפותזה הזו שלו הרבה לפני שהתחלנו לעבוד יחד, והוא יזהה, למשל, שביידיש יש 251 מילים ל'קניניה' ו'ל'מכירה'. רוב המלים הללו, שנכנסו ליידיש, אינן ממקור גרמני, אלא מגיעות מעברית 'מומצאת' וממקור סלאבי. זה מעיד על כך שיידיש היא שפה של סוחרים."

איך התקבלה התזה הזו בקרב הבלשנים?

"היא לא. אם כי יש להניח שבלשנות אינה הבסיס היחיד להתנגדות. אנחנו רואים את אותן התגובות למחקרים בהיסטוריה ובגנטיקה. יש מי שמפרשים את דחיית תיאורית ארץ הריין כדחיית יהודה כמקור היחיד למוצאם של האשכנזים או כל עדה אחרת שאנו חוקרים. אני מניח שזה עומד בבסיס ההתנגדות. ההיפותזה הסלאבית לא שוללת את המוצא הזה לחלוטין, אבל היא אומרת שמשקלם היה מועט לעומת המתגיירים שהצטרפו לדת."

איסקנאז, אסקנאז, אשכנז

נקודת המוצא של המחקר הנוכחי הייתה הביקורת שהוטחה באלחייק בעקבות מחקריו הקודם. ב-2014, בגיל 34 בלבד בזמנו, הוא פיתח (יחד עם ר"ר טטיאנה טאטארינובה מאוניברסיטת דרום קליפורניה) אלגוריתם שמסוגל למקם את המקור הגיאוגרפי של עמים, על-פי הדנ"א שלהם. הטכניקה החלוצית אפשרה למדענים להגיע לדיוק של 98%, ולמקד את תא השטח שבו נוצר הדנ"א של אדם עד לפני אלף שנים, לתא שטח של חמישים קילומטרים רבועים (עד אז, תא השטח המינימלי היה כ-700 קמ"ר).

שהאלגוריתם הצליח להצביע ממש על כפר המוצא שלהם. כדי לרצות את המבקרים, אלחייק בחר לשנות פרידגמה: "לא רציני להתמקד באוכלוסייה כפרית יציבה, כדי שלא יגידו לי שבחרתי אותה כיוון שידעתי היכן הכפר נמצא. אז התחלתי לחשוב על שפות שדובריהן נמצאים במקומות שונים. למרבה המזל, בעוד רוב השפות ההינדו-אירופיות כבר שויכו לאזור גיאוגרפי מסוים, היידיש נותרה השפה הכמעט יחידה שמוצאה נותר עלום וזו שפה שדוברה לפחות החל מהמאה התשיעית, כלומר זו שפה שקיימת מעל אלף שנים. הנחנו שדוברי יידיש יהיו קבוצה יותר הומוגנית מבחינה גנטית מאשכנזים, ושבעזרת הדנ"א של דוברי היידיש, האלגוריתם שלנו יעזור לנו למצוא את המקור הגיאוגרפי של הדנ"א וגם של השפה, כיוון שהם בדרך כלל מקבילים."

כדי להמיר את המידע הגנטי לקואורדינטות גיאוגרפיות, לקח אלחייק גנומים של אשכנזים ממאגר גנטי שהקים הגשיונל ג'אוגרפיק. אלחייק חילק את הגנומים לשתי קבוצות של כ-180 בני אדם – באחת מהן הוא שם את אלה שהצהירו ששני הוריהם היו דוברי יידיש בלבד, ובשנייה את כל היתר. "לקחנו את הגנומים של דוברי היידיש והונו אותם לאלגוריתם שפלט אזור בצפון מזרח טורקיה. יש אמנם מסמך בגנייה של קהיר שבו כתוב שזה אזור שמישהו הזמין ממנו ספרי תורה, אבל זה לא מה שציפיתי למצוא. למה שהאשכנזים יהיו מצפון מזרח טורקיה? זה מאוד הפתיע אותנו.

"הדבר הראשון שעשיתי היה לשנות את הפרמטרים של האלגוריתם ולהריץ אותו שוב, אבל התוצאות נשארו יציבות. מה שנשאר לנו היה לקרוא ספרים על האזור הזה. בהתחלה הסתכלנו במפה ולא ראינו כלום, ואז, כשהתחלנו לקרוא ספרי היסטוריה, התברר שבאזור ישנו ריכוז של כפרים שעדיין קיימים – וחלקם לא – שהשם שלהם כנראה נגזר מהמילה אשכנז. אני אומר 'כנראה' רק כדי להיות זהיר. אתה יכול לראות את שמות הכפרים שמצאנו באזור: 'איסקנאז' ו'אסקנאז' ו'אשנאז' ו'אשקו'. שלושה מהם קיימים עדיין ואחד מהם כבר לא. הוא נהרס בשנת 630 לספירה."

השנה הזו, במאה השביעית לספירה, היא משמעותית לחיזוק התזה של אלחייק ושל וקסלר, מפני שבמאה היא ממלכת הכוורים החלה לשגשג והתחרות עם העולם המוסלמי והנוצרי הייתה בשיאה. המשמעות היא שככל הנראה אותם "אשכנזים" עזבו את הכפרים הללו באותו זמן כדי להגר לאימפריה הצעירה ולפתח נתיבי מסחר חדשים.

"לקחנו את הגנומים של דוברי היידיש והזנו אותם לאלגוריתם, שפלט אזור בצפון מזרח טורקיה. יש אמנם מסמך בגניזת קהיר שאומר שזה אזור שמישהו הזמין ממנו ספרי תורה, אבל זה מאוד הפתיע אותנו, אז הרצנו את האלגוריתם שוב. התוצאות נשארו יציבות"

יהודים בטרן. האם האשכנזים הם צאצאי הקהילה?

מתפללים
בבית הכנסת
שנפתח מחדש
בשנה שעברה
באדיונה, מזרח
טורקיה. מורשת
בלתי צפויה

האשמות על פוסט-ציונות

אלחייק, 36, למד תואר דוקטורט (מדעי המחשב וניהול באוניברסיטה הפתוחה), תוך כדי שירות צבאי בממ"ס, וסיים את התואר לאחר שנתיים בלבד. הוא היה הראשון שזכה בתחרות המדען הצעיר בישראל וייצג את המדינה בשלוש תחרויות בינלאומיות. בגיל 19 הקים חברה להרברה ביולוגית, באמצעות מענק המדען הראשי. מאוחר יותר החליט לעשות תואר ראשון גם בביולוגיה. לאחר שסיים את הלימודים הללו, קיבל מלגה לדוקטורט באוניברסיטת יוסטון בטקסס, שם התמחה באבולוציה מלקולרית. לאחר מכן הוא הגיע לאוניברסיטת ג'ונס הופקינס היוקרית במרילנד, שם עסק בחקר גנטיקה של אוכלוסיות ומחלות נפש. אחרי ארבע שנים קיבל משרת עוזר פרופסור ומעבדה משלו באוניברסיטת שפילד בבריטניה.

עד לפרסום מחקרו ב-2013, היה קונצנזוס רחב למדי בקרב גנטיקאים שחקרו את העם היהודי. אפשר לתאר אותו כך: בין יהודים שחיים במקומות שונים בעולם מתקיימים קשרים גנטיים חזקים יותר מאלו שמתקיימים בינם לבין האוכלוסיות הלא יהודיות שבקרבתן חיו. החוקרים טענו, למשל, כי יהודי עיראקי ויהודי רוסי חולקים ביניהם מטען גנטי משותף חזק בהרבה מזה שנמצא בין היהודי העיראקי למוסלמי העיראקי או בין היהודי הרוסי לרוסי נוצרי.

יתרה מכך, אותם חוקרים טענו שניתוח דנ"א של בני העם היהודי מכל התפוצות, מוביל למסקנה שלכולם יש מוצא מזרח תיכוני מובהק - פה, בארץ ישראל. המשמעות הפוליטית הבלתי נמנעת של הטענה הזו היא שהעם היהודי הוא קבוצה אתנית מובחנת שמקורה בארץ ישראל ולכן (אם ניקח את כיוון החשיבה הזה שלב נוסף הלאה) ישנה ליהודים זכות אבות היסטורית על ארץ ישראל.

מחקרו של אלחייק הפריך את התיאוריה הזו. הוא הציע הסבר אלטרנטיבי ופרובוקטיבי, גיבה אותו בנתונים ולא היסס לשחוט את הפרה הקדושה של המוצא הגנטי המשותף ושל בסיס האם הגיאוגרפי המקורש. מאז, אגב, פורסמו כמה וכמה מחקרים של חוקרים אחרים שבמידה רבה איששו את טענותיו.

על-פי ממצאיו הקודמים של אלחייק, בגנים של יהודי אירופה יש רכיב קווקזי דומיננטי בהרבה מכל רכיב אחר. רוב יהודי אירופה, הוא טען אז, הם צאצאיהם של בני האימפריה הכוזרית שהתגיירו החל מהמאה השמינית לספירה. במילים אחרות: יהודים ממקומות שונים בעולם מעורבים גנטית בדיוק כמו בני עמים אחרים, ואינם חולקים מוצא גנטי משותף שמקורו בארץ ישראל המקראית. כיום, הוא משוכנע, הוא גם יכול להצביע בדייקנות על כמה כפרים בצפון מזרח טורקיה שבהם כל זה התחיל.

g@globes.co.il

"הדרך היחידה לחשב קרבה לעברים העתיקים היא באמצעות דנ"א עתיק. למה הדנ"א הזה עדיין לא זמין? זו שאלה שיש להפנות למי שמחזיקים בשלדים הללו אבל מחליטים שלא לרצף אותם גנטית. עד שזה יקרה, לא ניתן לבדוק קרבה גנטית לעברים העתיקים"

"השפה ותרבות היידיש בודדו את האשכנזים בצורה כליכך חזקה, שהחתימה הגנטית של אשכנז העתיקה בטורקיה נותרה כשהייתה", אומר אלחייק. "אם הם היו עוברים לאירופה ומתחילים לערבב את הגנים שלהם עם קבוצות אחרות - לא היינו יכולים למצוא את אשכנז"

מאוד ספציפי של אשכנזים כיוון שמטרתנו הייתה לחקור את מוצא השפה, לא כל העדה."

"גילינו יותר ממה שביקשנו"

אלחייק רגיל לסערה המתלווה לפרסום מחקריו ונראה שהוא נהנה ממנה. הוא מספר שהתגובות שקיבל עד כה למחקר החדש היו נרגשות מאוד: "יש אנשים שיש להם בעיה עם ההיפותזה של וקסלר, ובמידה רבה הם עדיין לא מקבלים אותה, אבל את אשכנז אני חושב שמצאנו, וזה פותח צוהר לפרק בלתי מוכר בהיסטוריה של העם היהודי."

אלחייק מנוסה מספיק כדי לדעת שלאחר פרסום ממצאיו החדשים, הוא יואשם בנקיטת גישה פוסט-ציונית, שמקעקעת את הנראטיב ההיסטורי המקובל של הציונות. משום כך, חשוב לו להבהיר שלא זו הייתה כוונתו: "מטרתנו לא הייתה לבדוק אם שורשי היהודים של היום מגיעים לעברים העתיקים. המוצא הגיאוגרפי של חלק מהיהודים אכן נמצא בישראל, אבל מדובר במיעוט. הדרך היחידה לחשב קרבה לעברים העתיקים, לכוהנים או ללוויים, היא באמצעות דנ"א עתיק. למה הדנ"א הזה עדיין לא זמין? זו שאלה שיש להפנות למי שמחזיקים בשלדים הללו, אבל מחליטים שלא לרצף אותם גנטית. עד שזה יקרה, לא ניתן לבדוק קרבה גנטית לעברים העתיקים."

"כרגע אנחנו מפתחים כלים מבוססי דנ"א עתיק שיאפשרו לנו לבא את מוצא הדנ"א בעידן הברזל, שיוכלו לענות על השאלה הזאת כשהנתונים יהיו זמינים. מטרת המחקר הנוכחי הייתה להראות שהאלגוריתם שפיתחנו יכול לחצות את מחסום האלף שנים, ושהוא עובד על אוכלוסיות שמוצאן לא ידוע, במקרה זה דוברי יידיש. נראה שגילינו יותר ממה שביקשנו."

על-פי ההיפותזה, לאחר שהאשכנזים היגרו לממלכת הכוזרים, הם מצאו את עצמם מתמודדים מול עולם שונה: במערב עלתה האימפריה הביזנטית, והעברת הסחורות ממנה לאירופה הנוצרית דרך כוריה מילאה את השליטים המקומיים נחת רבה מספיק, כדי שאלה ימירו את דתם ליהדות בסביבות המאה השמינית. עדויות על הגיור הזה בממלכת הכוזרים מתועדות לא רע, אולם אין בנמצא יותר מעדויות נסיבתיות לגבי הגיור של בני הקהילות שחיו באזור, שהיום הוא חלק מצפון טורקיה, כפי שוקסלר מניח שקרה בין המאה הראשונה למאה הרביעית.

אלחייק אומר שמחקרים היסטוריים שעסקו באזור (כמו אלה של ההיסטוריון היהודי-אמריקאי המפורסם סאלו בארון) מעידים על קיומה של אוכלוסיית "יראי אל" ממקור יווני וסלאבי (ירא אל, מדגיש אלחייק, היו בערך 75% יהודים, כיוון שלא נימולו: "ברית מילה הייתה המחסום העיקרי, ועם הזמן המחסום נחצה"). המחקר לא יודע מי גייר אותם, אבל אנחנו יודעים שבאותו זמן אוכלוסיית היהודים הגדולה ביותר בעולם העתיק הייתה באיראן של היום. לא קשה לשער שאם הם היו הולכים על דרך המשי הלוך וחזור, בשלב כלשהו הם פגשו בעמי הים השחור והמירו את דתם ליהדות שהשלב המקדים שלה היה "יראי האל". אנחנו מניחים שבאיושהו שלב הם התכנסו לממלכת הכוזרים ומשם הם עברו לאירופה.

"אנחנו יודעים על המרות דת אקטיביות ליהדות מהמאה הראשונה עד המאה השביעית. זו תופעה שפסקה בגלל עליית הנצרות, שבעצם שכללה את השיטה הזאת. היו הרי כל מיני ממלכות יהודיות באזור. היהודים האלה לא היו לוחמים. הם לא יכלו להקים ממלכה ולהגן עליה. הם היו סוחרים ממולחים שהיו נאמנים לשלטון. אנחנו יכולים לשער שמלבד הטובה הכספית שהשליטים הפיקו מהם, הייתה להם גם חשיבות מודיעינית."

כשכוריה איבדה את השליטה באזור בין המאות ה-11 וה-13, רשת המסחר היהודית העולמית קרסה לבלי שוב. האשכנזים נפרדו מאחייהם באיראן ובטורקיה, עברו למזרח אירופה ומשם למערב אירופה, ועברו לעסוק בעיקר במסחר זעיר כששתי הקבוצות המשיכו לקרוא לעצמן "אשכנזים". היידיש חדלה להיות שפת מסחר והתקבעה כשפה היחידה של היהודים, שסייעה להם לשמור על קהילותיהם כשהן סגורות ומבודדות.

"השפה ותרבות היידיש בודדו את האשכנזים בצורה כליכך חזקה שהחתימה הגנטית של אשכנז העתיקה בטורקיה נותרה כשהייתה", אומר אלחייק. "אם הם היו עוברים לאירופה ומתחילים לערבב את הגנים שלהם עם קבוצות אחרות - לא היינו יכולים למצוא את אשכנז. כמוכן שאנחנו לא שוללים שהיו עירובים באותה תקופה, אבל הם לא היו משמעותיים מספיק בשביל לשנות את החתימה של אשכנז שהייתה להם. יש גם לזכור שבחרנו בפלה